

Religious Policies of the Safavids and its Outcome in the Development of the Endowments of the Holy Shrine of Imam Reza

Zahra Talae *

PhD. student in history of Iran, Institute of Iranian Studies, Department of History and Cultural Studies, Free University of Berlin, Berlin, Germany,
talaezahra@gmail.com

Abstract

By declaring Shia as the official religion of Iran, the Safavids used different tools to institutionalize and disseminate it. One of these tools was developing religious endowments. The holy shrine of Imam Reza, which is the only holy shrine of Twelver Shiites in Iran, became the most important religious state at the center of attention of the Safavids, and many endowments were established for it. As a result, the amount of endowments for the shrine increased. Goals of increasing the endowments for the shrine were to disseminate Shiite beliefs, glory/dynamism of the shrine and its continuity. The purpose of this article is to describe the function of the development of the endowments of the holy shrine of Reza (AS). The approach of this paper is that the main goal of the Safavid religious policy was to promote the Shia belief by developing religious places and creating endowments and expansion of the endowments. The implementation of this policy in connection with the shrine of Imam Reza (AS), which was accompanied with the support of the Safavid politicians, in the short and long term, increased the space, facilities, administrative organization of the shrine and the expansion of services to pilgrims and adjacent people, and in the long run, guaranteed the dynamism and the reliability of the organization for the future. In this paper, the data sources consisted of endowments and manuscripts extracted, as well as the results of published researches on the subject of the endowments of the shrine of Imam Reza (AS). Using the descriptive method, with the historical attitude, the expansion of the endowments of the shrine of Imam Reza (AS) has been investigated.

Keywords: Endowments of Astan Quds Razavi, Safavid Period, The spread of Shiite religion, Holy Shrines, Sadat

* Corresponding author

فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و چهارم، دوره جدید، سال دهم
شماره اول (پیاپی ۳۷)، بهار ۱۳۹۷، صص ۱۲۹-۱۵۲
تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۶/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۰۶

سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام‌رضا(ع)

زهرا طلایی*

چکیده

با تأسیس سلسله صفوی، تشیع مذهب رسمی ایران اعلام شد و تغییر مذهب در قالب اصل سیاست مذهبی صفویان در این دوره پیگیری شد و به اجرا درآمد. در اجرای این منظور، شاهان صفوی با گسترش فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات^۱، بقاع متبرکه را در جایگاه مکانی برای اشاعه فرهنگ شیعه توسعه دادند و رونق بخشیدند. آستانه مقدس امام رضا(ع) در مشهد، در حکم تنها آرامگاه از امامان شیعه در ایران، مهم‌ترین آستانه مذهبی تلقی شد و در مرکز توجه صفویان قرار گرفت. شاهان صفوی به شیوه‌های مختلف شامل اختصاص بودجه‌های دولتی، وقف و اعطاء سیورغالات و صدقات به گسترش آن اهتمام ورزیدند و منافع متعددی را از آن مدنظر قرار دادند. از نتایج مهم عملکرد آنان، افزایش موقوفات حرم امام‌رضا(ع) بود که در راستای ایجاد مرکزی برای اشاعه فرهنگ شیعه، رونق و تداوم آن ادامه داشت. هدف این مقاله بیان کارکرد توسعه موقوفات حرم حضرت رضا(ع) است.

رویکرد مقاله حاضر این است که هدف عمده سیاست مذهبی صفویان برای اشاعه فرهنگ شیعه، با توسعه اماکن مذهبی و ایجاد وقف و گسترش موقوفات تأمین شد. اجرای این سیاست در ارتباط با حرم امام‌رضا(ع) که با حمایت درخور توجه سیاستمداران صفوی همراه شد، در کوتاه‌مدت و در آن عصر افزایش فضا، امکانات، سازمان اداری حرم و گسترش خدمات به زائران و مجاوران را به همراه داشت و در درازمدت، پایایی و پویایی این سازمان را برای آینده تضمین کرد. در این مقاله، داده‌های منابع شامل وقف‌نامه‌ها و نسخه‌های خطی استخراج شده‌اند؛ همچنین به نتایج پژوهش‌های منتشرشده در موضوع موقوفات حرم امام‌رضا(ع) توجه شده است و با استفاده از روش توصیفی تحلیلی، با نگرش تاریخی، گسترش موقوفات حرم امام‌رضا(ع) بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی: موقوفات آستان قدس، دوره صفویه، اشاعه مذهب شیعه، بقاع متبرکه، سادات

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران، انستیتو مطالعات ایرانی، دپارتمان تاریخ و مطالعات فرهنگی، دانشگاه آزاد برلین - آلمان (نویسنده مسئول)
talaezahra@gmail.com
این مقاله برگرفته از بخش سوم پایان‌نامه دکتری با عنوان «کارکرد مذهبی آستان قدس رضوی در سیاست عصر صفوی» است که در حال انجام برای دپارتمان تاریخ و مطالعات فرهنگی دانشگاه آزاد برلین است. استاد راهنما: پرفسور دکتر ماریا ماتسوخ ریاست انستیتو مطالعات ایرانی، استاد مشاور: پرفسور دکتر پاؤل لوفت استاد افتخاری انستیتو خاورمیانه و مطالعات اسلامی دانشگاه دورهام - انگلیس

مقدمه

شاه اسماعیل با تأسیس دولت صفوی، مذهب شیعه را مذهب رسمی ایران اعلام کرد. با این حال، تغییر مذهب و نهادینه کردن باورهای شیعی کاری بنیادی و بسیار مهم بود که با پی‌ریزی سیاست مذهبی، برنامه ریزی و استفاده از ابزارهای متعدد به تدریج و طی دوره دویست و پنجاه ساله صفوی انجام شد. در کنار سرکوب مخالفت‌های اولیه اصلی‌ترین کار، تدوین نظریه شیعه توسط علما بود که برای این منظور علاوه بر علمای شیعه داخل ایران، از علمای شیعه سایر سرزمین‌های اسلامی، به خصوص جبل عامل، دعوت شد. گرامی داشتن این گروه اجتماعی با سپردن مناصب عالی حکومتی مانند صدر، شیخ الاسلام و قاضی اتفاق افتاد که به اقتدار عملکرد ایشان نیز انجامید. گرامی داشتن سادات روش دیگری بود که صفویان به آن توجه ویژه ای نشان دادند. به آستانه‌های مقدس شیعه در ایران به خصوص در شهرهای مشهد، قم، ری، قزوین و شیراز، در جایگاه مراکز برای آموزش و تبلیغ فرهنگ شیعی، توجه شد و گسترش اداری-خدماتی آنها در قالب هدفی دنبال شد. ایجاد موقوفات توسط شاه، درباریان، اعضای ساختار دیوانی صفوی و سایر طبقات اجتماعی ابزار عملی سیاست گسترش آستانه‌های مقدس بود که درباره آستان قدس رضوی، در حکم تنها مرقد از امامان شیعه در ایران، در اولویت اجرا شد.

اهمیت موضوع وقتی روشن می‌شود که کارکرد موقوفات را در راستای نهادینه کردن شعارها و ساختارهای شیعی بررسی کنیم و معلوم کنیم که چگونه موقوفات زمینه‌های اجرایی شدن سیاست مذهبی صفویان را در آستان مقدس حضرت رضا(ع) فراهم کردند. از آنجاکه تاکنون کارکرد موقوفات آستان قدس از این منظر در کانون عنایت پژوهشگران واقع نشده است، ضرورت انجام آن آشکار می‌شود.

بررسی آمار موقوفات حرم امام رضا(ع) ایجاد و رشد چشمگیر آن را نشان می‌دهد و موفقیت صفویان را در توسعه وقف بر آستانه‌های مقدس بیان می‌کند؛ ولی اینکه آیا صفویان با اجرای سیاست توسعه موقوفات به اهداف دیگر خود در آستان قدس رضوی دست پیدا کردند، جای بررسی دارد.

پرسش‌هایی که در این مقاله درصدد ارائه پاسخ به آنها هستیم عبارت‌اند از: نقش موقوفات آستان قدس در سیاست مذهبی صفویان چه بود؟ آیا با ایجاد توسعه موقوفات حضرت رضا هدف صفویان تأمین شد؟ نتیجه اقدامات دولت صفوی در توسعه آستان مقدس رضوی چه بود؟

نتیجه این بررسی افزایش موقوفات آستان قدس را نشان می‌دهد و معلوم می‌کند که موقوفات در راستای اهداف صفویان گام برداشتند و ایجاد و توسعه امکانات رفاهی و فرهنگی در حرم حضرت رضا(ع)، فرهنگ شیعه را نهادینه کرد؛ همچنین مهم‌ترین هدف صفویان در پویایی و پایایی این بنیاد شیعی با ایجاد موقوفات تأمین شد.

پیشینه پژوهش

سیاست مذهبی صفویان به صورت کلی و ابزارهای اجرایی آن، از جمله وقف، به صورت ویژه و به شکل‌های مختلف در کانون توجه پژوهشگران این دوره تاریخی قرار گرفته است؛ اما بررسی موقوفات بقاع متبرکه و کارکردهای آن در ارتباط با سیاست مذهبی صفویان، با وجود اهمیت ویژه‌ای که در این مقام داشته اند، کمتر محور اصلی این پژوهش‌ها واقع شده‌اند و موقوفات آستانه حضرت رضا(ع) نیز به نوبه خود از این قاعده مستثنی نبوده‌اند.

سفر، دارالشفاء، اطعام، روشنایی و خدمه حرم توجه کرده است. عطاردی نیز موقوفات آستان قدس را معرفی کرده است و با ارائه جدولی، به طبقه اجتماعی واقفان آستانه نظر کرده است. رحیمی فر با بررسی ۲۲ وقفنامه از موقوفات آستان قدس و چند موقوفه دیگر در مشهد و همچنین وقفنامه‌های بقعه شیخ صفی الدین، پایگاه اجتماعی واقفان دوره صفویه را واکاوی کرده است و با توجه به سیاست صفویان در تثبیت مذهب شیعه، نتیجه گرفته است که عمده واقفان آستان قدس رجال سیاسی بوده‌اند و پس از آنان، رتبه دوم وقف بر حرم امام رضا(ع) به صاحب‌منصبان آستان قدس اختصاص داشته است.

مقاله حاضر برآن است که با استناد به منابع و با استفاده از پژوهش‌های ذکرشده، کارکردهای موقوفات آستان قدس رضوی را در دوره صفویه و در راستای سیاست مذهبی صفویان بررسی کند. وجه تمایز این مقاله با مقاله‌های دیگر این است که تعداد بیشتری از موقوفات آستان قدس، شامل ۷۳ وقف را با استناد به منابع شناسایی کرده است و به منظور شناخت پیامد سیاست مذهبی صفویان بر توسعه موقوفات آستان قدس و نیز کارکرد موقوفات آستانه در راستای سیاست مذهبی صفویان آنها را بررسی کرده است. تعداد وقف نامه‌های بازنویسی شده در منابع خطی و چاپ سنگی متفاوت است؛ همچنین در پژوهش‌های متأخر، با توجه به اینکه پژوهشگر از کدام منبع استفاده کرده است، آمارهای متفاوتی از موقوفات آستان قدس ارائه کرده‌اند. احمدی تعداد موقوفات آستان قدس را ۴۳ موقوفه ذکر کرده است و سال ۱۱۳۵ق/۱۷۲۲م را سال پایانی عصر صفوی در نظر گرفته است (احمدی، ۱۳۹۰: ۱۴۲ و ۱۴۳). وی در جایی دیگر (احمدی، ۱۳۸۴: ۵۴ و ۵۸)، آمار موقوفات آستان قدس را ۴۷ موقوفه ذکر کرده است و سال پایانی عصر صفوی را

پژوهشگران متأخر جنبه‌های مختلف موقوفات آستان قدس را بررسی کرده‌اند. بهروان به کارکردهای موقوفات، از جمله موقوفات آستان قدس، توجه کرده است و آن را در دو دوره پیش و پس از انقلاب اسلامی بررسی کرده است و نتیجه‌گیری خود را بر آمار این دو دوره استوار کرده است؛ بنابراین آمار موقوفات عصر صفوی نیز به صورت کلی در این مجموعه دیده می‌شود و با توجه به موضوع مقاله حاضر، استناد به گزارش وی ممکن نیست. حسن‌آبادی نیز مصارف موقوفات آستان قدس را در دوره صفوی بررسی کرده است و آن را در سه دوره ۹۳۱ تا ۱۰۰۰ق (۱۵۲۴ تا ۱۵۹۱م)، ۱۰۰۰ تا ۱۱۰۰ق (۱۶۸۸ تا ۱۷۳۵م) و ۱۱۰۰ تا ۱۱۴۸ق (۱۶۸۸ تا ۱۷۳۵م) در سه جدول ارائه کرده است؛ سپس نوع مصارف موقوفات هر دوره و تغییرات آن را مدنظر قرار داده است و در تحلیلی کلی، مصارف موقوفات را در این سه دوره مقایسه کرده است. وی همچنین ارتباط نوع موقوفات را با ماههای قمری و موضع جغرافیایی بررسی کرده است و ارزش مالی بعضی از موقوفات را در تأمین نیت واقفان برآورد کرده است. مقاله وی تنها مقاله‌ای است که کارکردهای موقوفات آستانه را در دوره صفویه نمایانده است؛ اما توسعه موقوفات آستان قدس در راستای سیاست مذهبی صفویان دغدغه آن نیست؛ ضمن اینکه او فقط پنجاه‌وسه موقوفه را بررسی کرده است.

صفت‌گل که اوقاف را در جایگاه ساختار اقتصادی دینی در دوره صفوی بررسی کرده است، به موقوفات آستانه براساس طومار علی‌شاهی اشاره‌ای کرده است. احمدی هم در پژوهش‌های خود، انواع موقوفات عصر صفوی و کارکردهای آن را در سه شهر اصفهان، کرمان و مشهد بررسی کرده است و به بعضی از کارکردهای موقوفات آستان قدس در زمینه آموزش، مراسم مذهبی، ایجاد تسهیلات برای زیارت و زائران شامل امکانات

متن پنجاه‌وسه وقف‌نامه از صفویه تا قاجار که عبدالمومن ابن ابوالقاسم الحسینی، منجم‌باشی آستان قدس، در سال ۱۲۶۸ق/۱۸۵۱م تهیه کرده است و در ارجاع‌ها با نام منجم‌باشی به آن استناد شده است.

۳. فهرست و خلاصه وقف‌نامه‌جات آستان قدس، همان‌طورکه از عنوان آن پیداست، خلاصه‌ای از ۶۷ وقف‌نامه آستان قدس از دوره صفویه تا قاجاریه است. در ارجاع‌ها برای بازشناسی باعنوان ملک استناد می‌شود. این نسخه نیز به کتابخانه و موزه ملی ملک متعلق است.

۴. صورت و سواد وقف‌نامه تمام املاک موقوفه آستان قدس رضوی که در سال ۱۲۷۳ق/۱۸۵۶م، در دوره ناصرالدین‌شاه، از روی طومار و دفاتر دیوانی تهیه شده است و شامل متن کامل ۹۱ وقف‌نامه است. این نسخه به دانشگاه تهران متعلق است و در این مقاله با عنوان دانشگاه استناد می‌شود.

در میان اسناد نیز خلاصه دو وقف‌نامه در سال ۱۰۹۷ق/۱۶۸۵م، وجود دارد. علاوه بر این، گفتنی است که اسناد متعددی در ارتباط با حق‌التولیه و مصارف موقوفات در مجموعه اسناد آستان قدس وجود دارد. نسخه‌های چاپ سنگی منبع دیگری برای وقف‌نامه‌ها هستند که عبارت‌اند از: ۱. مؤلف فردوس‌التواریخ بعضی از موقوفات حرم امام‌رضا(ع) را به صورت بسیار خلاصه آورده است (بسطامی، ۱۳۱۵: ۴۱۵ تا ۴۳۰)؛ ۲. آثارالرضویه شامل خلاصه ۱۶۷ وقف‌نامه است.

کامل‌ترین اطلاعات درباره موقوفات آستان قدس مجموعه ۷ جلدی است که عبدالحمید مولوی براساس منابع ذکرشده و کل اسناد مالی و دفاتر ثبتی اداره کل موقوفات آستان قدس، در سال ۱۳۵۳ش تهیه و تایپ کرده است. موقوفات ثبت‌شده توسط وی آنهایی هستند که در زمان تهیه این مجموعه ۷ جلدی وجودشان قطعی بود و به‌طور عمده، از آنها درآمدهایی عاید

در نظر گرفته است. حسن‌آبادی و نظرکرده تعداد این موقوفات را ۵۳ موقوفه ذکر کرده‌اند (حسن‌آبادی، ۱۳۹۱: ۳۶ و ۳۷؛ نظرکرده، ۱۳۹۱: ۹۹ تا ۱۲۳). این دو پژوهشگر سال پایانی عصر صفوی را ۱۱۴۷ق/۱۷۳۴م در نظر گرفته‌اند و از بعضی منابع وقف‌نامه‌ها استفاده کرده‌اند. در مقاله حاضر، با در نظر گرفتن سال ۱۱۴۸ق/۱۷۳۵م برای پایان عصر صفوی، براساس اطلاعات تمام منابع موجود و مقایسه آنها با یکدیگر و همچنین رجوع به پژوهش‌ها و مقاله‌هایی که پیش از این به آن اشاره کردیم، آمار ۷۳ موقوفه به دست آمده است و بدیهی است با احتمال یافتن اطلاعات جدید، این آمار هم قطعی‌ترین آمار نباشد؛ به‌هرحال، همه آمارهای ارائه‌شده توسط پژوهشگران از افزایش تعداد موقوفات در عصر صفوی حکایت دارد.

منابع وقف‌نامه‌های آستان قدس در دوره‌های مختلف بازنویسی شده‌اند و به‌صورت نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در دسترس پژوهشگران قرار دارند.^۳ چهار فهرست به‌صورت نسخه خطی موجود است که عبارتند از:

۱. صورت موقوفات ارض اقدس که محمدشفیع اعتمادالتولیه، دربان حرم، به امر عبدالوهاب‌خان‌آصف الدوله، متولی آستان قدس (۱۳۰۱ تا ۱۳۰۳ق/۱۸۸۳ تا ۱۸۸۵م)، تهیه کرده است. اصل این نسخه به کتابخانه ملی ملک متعلق است. این مجموعه در واقع خلاصه‌ای است از موقوفات مدرسه‌ها، مسجدها و تکیه‌ها از دوره صفویه تا قاجاریه و اینکه چگونه و در چه زمینه‌هایی باید هزینه شوند. ناگفته نماند که بعضی از مدرسه‌ها، مسجدها و تکیه‌های ثبت شده در این فهرست، به آستان قدس تعلق ندارند. در ارجاع‌ها با نام اعتمادالتولیه به آن استناد شده است.

۲. کتابچه موقوفات آستان قدس منجم‌باشی، شامل

آستان قدس می‌شد. علاوه بر این، بعضی از تاریخ‌های نوشته شده درباره آستان قدس اطلاعات مفیدی درباره موقوفات آستان قدس دارند. کتاب شمس‌الشموس موقوفات آستانه را از دوره قاجار تا سال ۱۳۴۶ش، در شهرها و نواحی خراسان و استان‌های ایران معرفی کرده است؛ سپس موقوفات روشنائی آستانه، موقوفات برای خادمان، حفاظ، زوار، مستحقان، موقوفات مخصوص روضه‌خوانی، اعیاد مذهبی، طلاب و بعضی نمونه‌های دیگر را بر شمرده است. عطاردی در کتاب تاریخ آستان قدس، بخش هفتم اثر خود را به معرفی کلی موقوفات آستان قدس، به‌طور عمده در دوره قاجار و پهلوی، اختصاص داده است. وی همچنین در معرفی فهرست گونه موقوفات آستان قدس، مقاله‌ای به‌صورت الفبایی نوشته است.^۵

سیاست مذهبی صفویان و افزایش موقوفات

همان‌طور که اشاره شد، صفویان برای گسترش فرهنگ شیعی، موقوفات مذهبی آستانه‌های مقدس شیعه را در ایران ترویج دادند و این آستانه‌ها را توسعه دادند (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۳۲۰ تا ۳۲۷؛ آقاجری، ۱۳۸۹: ۵۹۲ و ۵۹۳). مورخان و پژوهشگران متأخر به جنبه‌های مختلف سیاست توسعه موقوفات در عصر صفوی توجه کرده‌اند. صفت‌گل عقیده دارد که شاهان صفوی با افزایش موقوفات، علاوه بر تأمین معاش اعضای ساختار دینی و سادات، اهداف سیاسی دیگری را در داخل و خارج مدنظر قرار دادند که یکی از آنها سیاست زمینداری دولت صفوی و تبدیل اراضی به اراضی خاصه بود که از زمان شاه‌عباس یکم و گویا به‌منظور تأمین درآمد برای سپاه و سایر نیازهای دولت آغاز شد و در دوره شاه‌عباس دوم نیز ادامه یافت (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۳۱۸ و ۳۱۹ و ۳۲۴).

جنبه‌های دیگر این سیاست، جلوه‌دادن خود شاه در حکم پادشاهی مؤمن و واقف و بانی امور خیریه، مشروعیت‌بخشیدن به مال سلطان صفوی، نظارت بر درآمد اموال خود از طریق حق تولیت و در نهایت جلب قلوب و توجه شیعیان و سادات خارج از مرزهای ایران، همچون مکه و مدینه و عتبات، بود. شاه عباس اول با وقف بخشی از موقوفات خود برای کسانی که در راه اعتقادات شیعه جهاد می‌کردند، هدف سیاسی دیگر خود را پیگیری می‌کرد. مک‌چیسنی سیاست شاه عباس اول را در ایجاد موقوفات شامل دو جنبه دانسته است: توسعه وقفیات مذهبی شیعه دوازده امامی و مشروعیت سیاسی صفویه (مک‌چیسنی، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

دیگران به جنبه‌های موفقیت سیاست مذهبی صفویان در زمینه افزایش موقوفات توجه کرده‌اند. احمدی نقش وقف را در توسعه تشیع و برگزاری مراسم مذهبی بیان می‌کند و می‌نویسد که به‌احتمال، رجال سیاسی و درباری صفوی در ایجاد موقوفات با هدف شاهان صفوی برای رواج مذهب شیعه هماهنگ بوده‌اند. وی همچنین رشد اقتصادی و افزایش درآمد دولت را از علت‌های افزایش موقوفات در عصر شاه عباس اول می‌داند (احمدی، ۱۳۸۴: ۴۳ و ۴۶، ۴۹؛ احمدی، ۱۳۹۰: ۱۳۹ تا ۱۵۳).

افزایش موقوفات آستان قدس در عصر صفوی

وجود قرآن‌ها و اشیاء وقف شده بر مرقد حضرت رضا(ع)، از ابتدا تا دوره صفوی، این گمان را تقویت می‌کند که املاک و مستغلات نیز باید بر آن وقف شده باشد؛ باین‌حال، فقط گزارش دو موقوفه در دسترس است. نخستین بار بیهقی ضمن اشاره به ساختن مناره‌ای برای حرم امام رضا(ع) توسط سوری معتز، نوشته است که وی مزرعه‌ای را برای آن وقف کرد (بیهقی، ۱۳۸۴:

اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۳۱۱/۲).

پس از درگذشت شاه‌طهماسب‌اول، شاه‌اسماعیل دوم علاقه‌ای به پیروی از سیاست مذهبی شاه‌طهماسب‌اول نشان نداد؛ اما سلطان محمدخدابنده با زیارت حرم امام رضا(ع) و تکریم سادات و خدام حرم، پیروی خود را از سیاست مذهبی صفوی نشان داد (قمی، ۱۳۸۳: ۷۵۰/۲).

شاه‌عباس اول در ادامه سیاست شاه‌طهماسب‌اول، برای نهادینه‌کردن اهمیت مرقد حضرت و شهر مشهد تلاش گسترده‌ای انجام داد. وی علاوه بر سفرهای زیارتی به مشهد که در هفت نوبت انجام داد و مهم ترین آنها سفر وی با پای پیاده از اصفهان تا مشهد در سال ۱۰۱۰/ق/۱۶۰۱م بود، موقوفاتی برای حرم ایجاد کرد و به انجام تعمیرات و توسعه در ساختمان حرم مبادرت کرد (جلال‌الدین منجم، ۱۳۶۶: ۲۱۸؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ۵۸۳/۲ تا ۶۲۲؛ امام، ۱۳۸۴: ۵۰۰ تا ۵۰۲). به نظر می‌رسد در سفرهای شاه‌عباس اول در سال‌های ۱۰۱۰ و ۱۰۱۱/ق/۱۶۰۱ و ۱۶۰۲م، وی از نزدیک به امور اداری مالی آستان قدس رسیدگی کرد؛ همچنین شاه خود سه موقوفه برای حرم ایجاد کرد.

سیاست ایجاد و توسعه موقوفات برای حرم امام رضا(ع) و گسترش شهر مشهد در عصر جانشینان شاه عباس اول با ساختن بناهایی مانند مدارس ادامه پیدا کرد. در دوره شاه‌عباس دوم سه مدرسه در اطراف حرم ساخته شد و در دوره شاه‌سلیمان هفت مدرسه احداث شد و مدرسه دودر نیز بازسازی شد. علاوه بر این، در دوره شاه‌سلیمان، در حرم و بناهای آن تعمیراتی صورت گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۴۳۹/۲).

با نگاهی به جدول‌های دوره‌ای موقوفات آستانه در این مقاله، موفقیت صفویان در ترویج وقف و توسعه سازمان اداری‌خدماتی آن آشکار می‌شود. از دوره شاه طهماسب‌اول ۹ موقوفه، دوره شاه‌عباس اول ۱۲ موقوفه،

دومین موقوفه را سلطان محمدغازان‌خان ایلخانی ایجاد کرد که شامل سه روستای فرهادگرد، فرهادان و مخالف‌سرای بود و از این میان، فقط موقوفه فرهادگرد^۶ برقرار است (مولوی، ۱۳۵۳: ۴۰۱/۵ و ۱۶۷/۷ و ۱۷؛ عطاردی، ۱۳۷۱: ۵۶۲/۲). بنابراین باید گفت دوره صفوی دوره شروع وقف بر حرم امام‌رضا(ع) و آغاز شکوهمندی آن بود.

از دوره شاه‌اسماعیل اول گزارشی درباره وقف به حرم امام‌رضا(ع) وجود ندارد؛ اما می‌شود ادعا کرد که اندیشه وقف بر آن از دوره این پادشاه شکل گرفت؛ چراکه اولین موقوفه حرم را در نخستین سال سلطنت شاه‌طهماسب‌اول عتیق‌علی منشی، دبیر انشاء شاه اسماعیل اول، ایجاد کرد (اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۸۷۴۸؛ قمی، ۱۳۵۲: ۴۶؛ خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۰ تا ۱۹۷). در دوره شاه‌طهماسب‌اول، با تثبیت دولت صفوی و تقویت بنیه مذهبی تشیع، وقف املاک و اراضی به حرم آغاز شد و به هشت موقوفه رسید. سندی وجود ندارد مبنی بر اینکه شاه‌طهماسب‌اول موقوفه‌ای به حرم امام‌رضا(ع) اختصاص داد؛ اما او اقدامات مؤثری در گسترش حرم و اداره امور آستان قدس انجام داد. اقداماتی مانند اختصاص بودجه‌های دولتی، کنترل درآمدهای آستان قدس و شیوه هزینه‌کرد آن، ایجاد سازمان اداری آستان قدس و گسترش آن و کنترل مستقیم امور اداری آن در جایگاه شاه و تولید و نیز با انجام سفرهای زیارتی و نذرهایی برای حرم امام رضا(ع) و تعمیر و گسترش حرم و سایر مکان‌های مرتبط با آن، سیاست صفویان را در این زمینه ثابت بخشید. اقدامات شاه در توسعه شهر مشهد تکمیل‌کننده هدف او در رسیدن به مقصد بود؛ به گونه‌ای که در پایان دوره شاه‌طهماسب‌اول، مشهد بر هرات که تا این زمان مرکز خراسان بود، پیشی گرفت (عبدی‌بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۷۵؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۸۱؛ قمی، ۱۳۸۳: ۴۳۰/۱)؛

موقوفات به خوبی از عهده این مهم برآمدند. شکل گیری و توسعه ساختار اداری آستان قدس رضوی از پیامدهای سیاست مذهبی صفویان بود (حسن آبادی، ۱۳۸۲: ۳۶ تا ۳۹).

بازخوانی وقف نامه های آستان قدس پیگیری خطوط اصلی سیاست مذهبی صفویان را توسط واقفان به خوبی بیان می کند. موقوفه عتیق علی منشی در حکم اولین موقوفه آستانه در عصر صفوی که تا دوره معاصر بزرگ ترین موقوفه آستان قدس نیز بود (جدول شماره ۱، ردیف: ۱)، سه خط اصلی سیاست مذهبی صفویان را درباره این آستانه پوشش داد. این خطوط عبارت بودند از: ۱. شکوهمندی آستان مقدس حضرت رضا(ع)؛ ۲. ایجاد امکانات رفاهی برای زائران و جذب بیشتر آنان؛ ۳. تأمین معاش کارکنان آستان قدس. عتیق علی منشی شاه اسماعیل اول بود و از همان اوایل به قدرت رسیدن شاه، با او همراه شد (خانی زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۰ تا ۱۹۷). همچنین به روایت قمی، وی متولی آستان قدس بوده است (قمی، ۱۳۵۲: ۶۶). وی در وقف نامه خود تأکید کرده است که املاک وقف شده را از اطمینان اموال و اخلص املاک خود، در زمانی که ملازمت آستانه را به عهده داشته است، خریداری کرده است.

در وقف نامه او به سال ۹۳۱ق/ ۱۵۲۴م، جذب زائران و تأمین رفاه آنان اصل اول است. او تأمین غذای فقرا و مساکین و همچنین تأمین نیاز غرباء و زائرانی را که به زیارت حرم می آمدند و برمی گشتند، در جایگاه جامعه ای که حرم حضرت رضا(ع) را مقصد رفع نیاز روحانی خود قرار می دادند، مدنظر قرار داده است. درمان بیماران نکته مهم دیگر و اصل دوم است که در کانون توجه او قرار گرفته است. بدیهی است که زائران حضرت نیازهای درمانی هم داشته باشند؛ پس عتیقی با وقف بخشی از درآمد موقوفه خود برای درمان

دوره شاه صفی ۱ موقوفه، دوره شاه عباس دوم ۴ موقوفه، دوره شاه سلیمان ۲۸ موقوفه، دوره شاه سلطان حسین ۲۰ موقوفه، دوره شاه طهماسب دوم ۲ موقوفه و دوره شاه عباس سوم ۲ موقوفه ثبت شده است. از دوره شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده گزارشی درباره وقف به حرم امام رضا(ع) دیده نشد. بنابراین بیشترین موقوفات در زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین ایجاد شده است.

توسعه موقوفات آستان قدس در راستای سیاست مذهبی صفویان

براساس اطلاعات موجود، از اولین سال سلطنت شاه طهماسب تا پایان دوره صفوی، یعنی طی دو بیست و اندی سال، ۷۳ موقوفه برای حرم امام رضا(ع) ایجاد شد که رقم چشمگیری است. علاوه بر این، ارزش و وسعت آن نیز درخور توجه است (حسن آبادی، ۱۳۹۱: ۲۲ تا ۲۵). اما موقوفه های ایجاد شده و افزایش آنها اهداف سیاست مذهبی صفویان را چگونه تأمین می کردند؟

همان طور که گفته شد، هدف سیاست مذهبی صفویان درباره بقاع متبرکه این بود که آنها را به مراکز اشاعه فرهنگ شیعه تبدیل کنند. برای رسیدن به این هدف لازم بود ابتدا فضای این بقاع بازسازی شود و امکانات آنها توسعه یابد تا شکوهمندی درخور آنها ایجاد شود و برای جذب زائران بیشتر و اجرای برنامه های مذهبی فرهنگی مکان مناسبی شوند. جذب زائران همچنین به امکانات بین راهی و ایجاد تسهیلات بیشتر در محدوده آستانه های مدنظر نیاز داشت. همه این مسائل در صورتی انجام پذیر بود که پشتوانه های مالی کافی در اختیار قرار می گرفت و نیروی انسانی آن تأمین می شد. درباره آستان مقدس حضرت رضا(ع)،

موقوفات در راستای سیاست گسترش این حرم شیعی و جلب زائران بیشتر گام برداشته‌اند. شاهزاده سلطنت، خواهر شاه‌طهماسب اول، علاوه بر وقف جواهرات و ظروف قیمتی، ۲۳ کتاب مذهبی وقف حرم امام رضا(ع) کرد؛ همچنین کاروانسرای ساخت و آن را وقف آستان قدس کرد (جدول شماره ۱، ردیف ۴).

در دوره شاه‌عباس اول، رجال سیاسی این دوره مانند الله‌وردی‌خان سردار سپاه و حاکم فارس، مهدی‌قلی‌بیگ میرآخورباشی و گنج‌علی‌خان حاکم کرمان موقوفات بزرگی ایجاد کردند. خود شاه نیز علاوه بر اقدامات عمرانی، در حرم و مشهد سه موقوفه تأسیس کرد. همچنین به شکوهمندی و گسترش حرم با وقف بر روشنائی و فرش حرم، شربت‌خانه، مطبخ، دارالشفاء و لایروبی نهر خیابان که آب حرم از آن تأمین می‌شد، توجه شد و تعمیرات ضروری حرم مدنظر واقفان قرار گرفت (جدول شماره ۲، ردیف ۱۳). در این دوره نیز وقف بر زائران و مستحقان اولویت داشت (جدول شماره ۲، ردیف‌های ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۲۱). خود شاه عباس اول با ایجاد سه موقوفه، شکوهمندی و توسعه حرم را به‌همراه جذب زائران به‌وسیله تأمین نیاز آنها و نیازمندان مدنظر قراردادده بود. او امکانات رفاهی ایجاد کرد و آب حرم را تأمین کرد و برای مطبخ و دارالشفاء وقف‌هایی کرد و در جوار حرم قبرستان ایجاد کرد (جدول شماره ۲، ردیف‌های ۱۳، ۱۸، ۱۹). تأمین معاش کارکنان حرم با موقوفاتی برای خدام، فراش، حفاظ، وظیفه‌بگیران و بخش‌های آستان قدس شامل دارالشفاء، شماعی‌خانه، مهمانسرا و شربت‌خانه پشتیبانی شد (جدول شماره ۲، ردیف‌های ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۱۹، ۲۱).

بیماران، به این نیاز مهم آنان نیز توجه کرده است. به این ترتیب زائری که رنج سفر را پذیرا می‌شد، در صورت نیاز در این مکان پذیرایی می‌شد و بیماری جسمی او نیز درمان می‌شد. او با اختصاص بخشی از موقوفه خود به تأمین روشنائی حرم، علاوه بر شکوهمندی این حرم شیعه، ایجاد امکان رفاهی برای زائران را در نظر گرفته است. سومین اصل مهم وقف نامه عتیقی تأمین درآمد کارکنان حرم است که از این میان از خدام و حفاظ به‌صراحت نام برده است و دیگران را با عبارت «مرتزقه عتبه علیه» مشخص کرده است. به این ترتیب، برای تأمین معاش کارکنان حرم، منبعی مشخص از محل وقف تعیین می‌شد. بنابراین موقوفه عتیقی اصول مهم سیاست مذهبی صفویان را در توسعه بقاع متبرکه، جذب زائران و تأمین منبع درآمد کارکنان حرم در کانون توجه قرار داده است. در دومین موقوفه، خواجه‌علاء‌الدین حاجی (خوافی) در سال ۹۳۳ق/۱۵۲۶م، با وقف بر روشنائی و تأمین فرش حرم، ایجاد امکانات رفاهی و شکوهمندی حرم را مدنظر قرار داد و با وقف بر حفاظ حرم، تأمین درآمد کارکنان آن را در کانون توجه قرار داد (جدول شماره ۱، ردیف ۲).

در چهار وقف‌نامه از هفت وقف‌نامه دیگر در عصر شاه‌طهماسب اول، وقف بر زائران حضرت و نیازمندان اصل قرار گرفته است (جدول شماره ۱، ردیف‌های ۱، ۴، ۵، ۶) و سه وقف‌نامه هم به تأمین نیازهای آستانه، شکوهمندی آن را مدنظر قرار داده‌اند (جدول شماره ۱، ردیف‌های ۲، ۶، ۸). سیدلطیف شاه‌حسینی نیز که در سال ۹۴۰ق/۱۵۳۳م، موقوفه خود را بر زوار مشهد وقف کرده است شرط استفاده از موقوفه خود را توسط زوار، دعا برای ازدیاد عمر و دوام دولت پادشاه اسلام، یعنی شاه‌طهماسب اول قرار داده است. همه این

جدول ۱- موقوفات آستان قدس در دوره شاهطهماسب اول

ردیف	نام واقف	تاریخ وقف	هدف وقف	متولی موقوفه	نوع مستغلات وقف شده
۱	علی بن احمد بن ملک اسماعیل طوسی - عتیق علی منشی (منجم باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۱۳۱ تا ۱۳۵؛ دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۱۰۳ تا ۱۰۸؛ کتابخانه ملک، ن.خ. ۱۱۳۷: ۶۹ تا ۷۳؛ بسطامی، ۱۳۱۵، ج.س: ۴۸۸۷۷: ۴۱۷؛ مولوی، ۱۳۵۸، ۲۵ و ۹/۱، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۷، ۱۰۹، ۲/۸۶، ۷۳، ۱۰۱).	۹۳۱	اطعام فقرا و مساکین، صادرین و واردین؛ درمان بیماران؛ روشنایی حرم، خدام، حفاظ، غربا؛ تمام مرتزقه آستانه.	اولاد ذکور واقف و بعد از انقراض اصلح واتقی ساکن مشهد.	مزرعه، حمام، باغ، قنات.
۲	خواجه علاءالدین حاجی/خوافی (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۳۵/۴؛ کتابخانه ملک، ن.خ. ۱۱۳۷: ۱۴۹).	۹۳۳	فرش و روشنایی حرم مطهر، حفاظ.	اصلح، اتقی و ازهد	درآمد مزرعه برای ساختن کاروانسرا
۳	حسام الدین (اعتماد السلطنه: ۳۳۱/۲). مولوی هم به موقوفه روستای احمدآباد در حکم اولین موقوفه مطلقه آستان قدس اشاره کرده است؛ اما نامی از واقف آن نبرده است (مولوی، ۱۳۵۳، ۷، ۲، فهرست الفبایی).	۹۳۸	-	-	روستا
۴	سیدلطیف شاه الحسینی (مولوی، ۱۳۵۳: ۴، ۳۸۷/۳).	۹۴۰	زوار و ابن السبیل زوار حضرت رضا مشروط به دعا برای ازدیاد عمر دولت پادشاه اسلام.	واقف، اصلح اولاد واقف	کل یک روستا
۵	امیر سید جلال الدین محمد (حسن آبادی، ۱۳۹۱: ۱۰).	۹۵۰	زوار و ابن السبیل و مستحقان.	نورالدین عبدالصمد و اولاد او؛ سپس متولی آستان قدس.	-
۶	ابوالفتح علی الحسینی (مستوفی، ۱۳۱۷ق، ج.س. ۶۱۵۰: ۲۸۶؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۵۰۷ و ۵۰۶/۶).	۹۵۷	مصلح آستان قدس و زوار.	شاهطهماسب، سلطان عصر.	مزرعه
۷	شاهزاده سلطانم ^۹ (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۵۹ و ۲۵۸/۳).	-	-	شاهطهماسب و بعد از او با پادشاه عصر.	کاروانسرا، جواهرات، ظروف چینی، کتاب
۸	امیر فضل الله الحسینی الاصفهانی ^{۱۰} الشهرستانی (مولوی ۱۳۵۳: ۵۵۱/۷؛ اسکندریبگ منشی، ۱۳۷۷: ۲۵۷/۱ و ۲۶۱).	۹۶۳	روضه مقدسه رضویه.	اولاد؛ بعد از انقراض اولاد سیدفاضل از ساکنان اصفهان.	املاک متعدد
۹	سادات عظام خراسان (مولوی، ۱۳۵۳: ۱/۷، ۲۴، ۳۸).	۹۸۰	-	-	مزرعه

جدول ۲- موقوفات در دوره شاه‌عباس اول

ردیف	نام واقف	تاریخ وقف	هدف وقف	متولی موقوفه	نوع مستغلات وقف شده
۱۰	الله‌وردی‌خان (امیرشیبانی، ۱۳۸۰: ۱۶ و ۱۵).	۹۹۶	فقرای مجاور و زائران حرم امام‌رضا(ع)	ملا محمد امین استرآبادی و اولاد وی.	کاروانسرا و مزرعه
۱۱	بیگ‌آغاخانم دختر اسماعیل بیگ (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۱۵۶ تا ۱۷۲، مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۲۴۲؛ نظرکرده، ۱۳۹۱: ۱۰۲؛ حسن آبادی، ۱۳۹۱: ۱۰).	۹۹۷	زوار و مترددان، فرش، چراغ و مصالح آستان قدس، کمک به طلبه شیعه	واقفه، متولی آستان قدس	کل یک روستا
۱۲	مهدی‌قلی بیگ جغتایی (منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۲۹۵ تا ۲۹۳: ۱۱۳۷: ۲۰۱ و ۲۰۲؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۲۴۳ و ۲۴۴).	۱۰۰۵	روشنایی، خدام، فراش و حفاظ	واقف، اولاد واقف، سپس متولی آستان قدس	یک باغ با جمیع لواحق.
۱۳	شاه‌عباس اول (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۴ تا ۸؛ منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۱ تا ۴؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش. ۴۷۴۵۷).	۱۰۱۱	تعمیرات ضروری حرم و شمعی‌خانه	متولی آستان قدس	زمین‌های اطراف حرم - حق‌الدفن.
۱۴	مهدی‌قلی بیگ میرآخورباشی (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۲۵۱ تا ۲۵۵؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۲۶/۱).	۱۰۱۱	طلاب، زوار و فقرا	متولی آستان قدس	مزرعه
۱۵	شیخ عبدالحسین شیخ‌الرئیس ^{۱۱} (مولوی، ۱۳۵۳: ۵۴۵/۶).	۱۰۱۲	خدام	اولاد	مزرعه
۱۶	الله‌وردی‌خان ^{۱۱} (کتابخانه ملک، ن.خ. ۶۱۷۱: ۲۹).	۱۰۱۵	-	واقف، متولی آستان قدس	-
۱۷	محمد کبابی اصفهانی (مولوی، ۱۳۵۳: ۱/۷).	۱۰۱۷	-	-	دکان
۱۸	شاه‌عباس اول ^{۱۲} (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۶/۱ و ۲۷؛ دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۸ تا ۱۰؛ بسطامی، ۱۳۱۵، چ.س. ۴۸۸۷۷: ۴۱۶؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش. ۱۲۴۱۲).	۱۰۲۳	مطبخ (مهمانسرا)، اطعام، واردین و صادرین	میرزا الغ رضوی و اولاد او	چشمه گیلاس و نهر طوس
۱۹	شاه‌عباس اول (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۱۰۱ و ۱۰۲؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش. ۸۲۵۱۰).	۱۰۲۴	یک نفر طلبه علوم دینی، شمع‌خانه و راتبه واسعه و حقوق ارباب و وظایف	متولی آستان قدس	اراضی
۲۰	شاه‌گنج‌علی‌خان زیگ ^{۱۳} (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۱۷۴ تا ۱۸۱؛ منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۲ تا ۳۳۱ تا ۲۳۸؛ بسطامی، ۱۳۱۵، چ.س. ۴۸۸۷۷: ۴۲۲؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۲۵۷ و ۲۵۸).	۱۰۲۴	سهمی برای دارالشفاء	واقف و اولاد او، متولی آستان قدس تعیین شده از جانب پادشاه	بازار، حمام، قنات، کاروانسرا، فضای میدان
۲۱	مهدی‌قلی بیگ میرآخورباشی ^{۱۴} (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۲۷۳ تا ۲۷۹؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۱۱/۲، ۲۷۰/۳ و ۲۷۱).	۱۰۲۷	شربت‌خانه، لایروبی نهر خیابان، اطعام زوار، مؤذنان و مقربان آستان قدس	واقف، اولاد واقف، متولی آستان قدس	مزرعه، قنات، حمام، مغازه

از دوره شاه صفی موقوفه‌ای موجود است که وقف بر فقرا و مساکین است. حرم با وقف بر روشنایی، سوخت، دارالشفاء و ضروریات حرم ادامه یافت و زائران نیز همچنان در کانون توجه واقفان بودند. اما در دوره شاه عباس دوم وقف بر شکوهندسازی

جدول ۳- موقوفات در دوره شاه صفی

۲۲	محمدزمان، فرزند دوست محمد (مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش.۱۲۲۷۰۹).	۱۰۴۹	اولادش، فقرا و مساکین.	ملک و باغ.
----	--	------	------------------------	------------

جدول ۴- موقوفات در دوره شاه عباس دوم

ردیف	نام واقف	تاریخ وقف	هدف وقف	متولی موقوفه	نوع مستغلات وقفش شده
۲۳	اصلان بیگ (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۴۶/۲، ۱/۷).	۱۰۵۹	-	-	مزرعه
۲۴	الله وردی خان میرشکار ^{۱۵} (مولوی، ۱۳۵۳: ۵۹۷/۱ تا ۵۹۸/۲؛ منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۹۶ و ۹۵).	۱۰۶۵	دارالشفاء	-	آسیاب آبی
۲۵	مرادخان بیگا (مستوفی، ۱۳۱۷ق، ج.س. ۶۱۵۰: ۲۹۴ و ۲۹۵).	۱۰۷۵	طبق نظر متولی آستانه	واقف، متولی آستان قدس	مزرعه
۲۶	صفی‌قلی خان بیگلربیگی فرزند رستم خان سپهسالار ^{۱۶} (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۲۰/۲؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش.۱۱۰۴۷۸).	۱۰۷۶	روشنایی حرم، زوار	متولی آستان قدس از طرف پادشاه	مزرعه
۲۷	بدرالنساء خانم (کتابخانه ملک، ن.خ. ۱۱۳۷: ۶۱ و ۶۲؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۲۰۴/۳).	۱۰۷۷	روشنایی رواق دارالحفاظ، ضروریات آستان قدس	متولی آستان قدس	دکان

دوره شاه سلیمان و شاه سلطان حسین دو دوره‌ای بودند که بیشترین تعداد موقوفات برای حرم امام رضا (ع) در این زمان ایجاد شد؛ البته به لحاظ ارزش، در مقایسه با موقوفات دوره شاه طهماسب اول و شاه عباس اول، در رده پایین‌تری قرار داشتند (حسن‌آبادی، ۱۳۹۱: ۲۳ و ۲۴). به‌رحال یکی از موقوفات بزرگ آستان قدس، یعنی موقوفه عباس‌قلی خان شاملو بیگلربیگی خراسان، در سال اول سلطنت شاه سلیمان ایجاد شد؛ اگرچه وسعت موقوفه او به لحاظ محدوده جغرافیایی و مصارف نشان می‌دهد که تدارک لوازم موقوفه در زمان شاه عباس دوم صورت گرفته است. موقوفه وی شکوهندسازی حرم را با وقف بر روشنایی و خوشبوکردن حرم، رسیدگی به فقرا و مستحقان، ضروریات آستان قدس رضوی، تهیه کشته (میوه‌های خشک‌شده)، تأمین بخور (بخور معطر فضای حرم با عود و کندر) و ذغال در نظر داشته است و به تأمین معاش کارکنان آن با وقف بر حفاظ، خادمان، مشعلداران، فراشان و جاروب‌کشان توجه کرده است.^{۱۷} شاه‌وردی‌خان دیگر واقف عمده این دوره بوده است که به شکوهندی حرم، زائران و تأمین معاش کارکنان آستانه توجه کرده است. در دیگر موقوفات این دوره، شکوهندسازی و توسعه حرم با وقف بر روشنایی، سقاخانه، شربت‌خانه، مطبخ و جاروب‌کشی ادامه یافت (جدول شماره ۵، ردیف‌های ۲۸ تا ۵۰).

مدرس و مدرسه مربوط به دوره شاه سلیمان (جدول شماره ۵، ردیف ۲۸) است.^{۱۸} افزایش تأسیس مدارس دینی و ایجاد وقف برای آنها در دوره شاه عباس دوم، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین علاوه بر اینکه در اصفهان چشمگیر است، در مشهد نیز درخور توجه است؛ هرچند عمده این مدارس و موقوفات آنها به آستان قدس تعلق ندارند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ۵۳۹/۲، ۵۴۰ تا ۵۴۵، ۵۴۷ و ۵۴۸؛ بسطامی، ۱۳۱۵: ۱۰۴ تا ۱۰۶).^{۱۹}

ناگفته نماند که وقف بر بخش‌های نام‌برده، به‌نوعی به تأمین معاش کارکنان این قسمت‌ها نیز منجر شده است. علاوه بر این، برای تأمین معاش گروهی از کارکنان به‌صورت مستقل موقوفاتی در نظر گرفته شد که این گروه عبارت بودند از: مؤذنان، فراشان، حفاظ و ساعت‌ساز حرم. در این دوره، مانند دوره‌های پیش، وقف بر زائران ادامه یافت؛ اما نکته تأمل‌برانگیز وقف بر زائران سید است که برای اولین بار در این دوره صورت گرفت (جدول شماره ۵، ردیف ۲۸). وقف برای

جدول ۵- موقوفات در دوره شاه سلیمان

ردیف	نام واقف	تاریخ وقف	هدف وقف	متولی موقوفه	نوع مستغلات وقف‌شده
۲۸	عباس قلی خان بیگلربیگی خراسان ^{۲۰} (منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۲۹۷ تا ۳۱۳؛ کتابخانه ملک، ن.خ. ۶۱۷: ۳؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۳۰/۱، ۳۰/۲، ۳۰/۲ تا ۱۹۳ تا ۱۸۲/۲).	۱۰۷۸	روشنایی و خوشبوکردن حرم، موجب چند نفر از حفاظ، یک خادم و موجب مشعلداران و فراش، فقرا و مستحقان، ضروریات روضه عرش درجه، کشته و بخور و ذغال و جاروب‌کش	واقف، اولاد، متولی آستان قدس	۷۲ قطعه املاک مابین مشهد، باخرز، جام، هرات، فراه و بادغیس
۲۹	محمد هادی شریف وزیرخان (منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۳۱۵).	۱۰۷۸	سقاخانه	واقف، اولاد، اصلح و افقه و اورع علمای امامیه	مزرعه و کاروانسرا
۳۰	حاج مرتضی قلی بیگ خادم و غلام خاصه شریفه (منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۱۰۱ تا ۱۰۳).	۱۰۸۲	روشنایی، سوخت، جاروب، قالیچه، ضروریات روضه عرش و مؤذنان آستان قدس	واقف، اولاد و متولی آستان قدس	دکان و مزرعه
۳۱	میرزا محمد زمانا حسینی (منجم‌باشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۷۳ و ۸۴؛ دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۴۱۱ تا ۱۳۴؛ کتابخانه ملک، ن.خ. ۱۱۳۷: ۵۸ و ۵۹؛ نظرکرده، ۱۳۹۱: ۱۰۳).	۱۰۸۳	غربا و زائران حرم امام (رضاع)	متولی آستان قدس و اولاد واقف در حکم ناظر	مزرعه
۳۲	فرنگیس خانم ^{۲۱} (دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۴۱۱ تا ۴۱۳؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۳۰/۱، ۵۴ و ۵۹، ۷۱، ۷۹، ۸۲، ۹۷، ۱۱۱/۲، ۱۱۸، ۱۴۲، ۱۶۵، ۱۷۵، ۱۶۸ و ۱۶۹/۳، ۲۶۷).	۱۰۸۴	طلاب مدرسه فاضل خان	آستان قدس	مزرعه

۳۳	حاجی جلال‌الدین محمد فرزند حاجی غیاث‌الدین محمد جرمقی (مدیریت امور اسناد آستان قدس رضوی اسناد به شماره‌های: ۱۲۰۸۵۴ و ۱۲۰۸۵۷).	۱۰۸۵	بعد از انقراض اولاد وقف بر حرم امام رضا(ع)	واقف و اولاد، متولی آستان قدس	املاک، آب، چشمه، قنات، باغ و آسیاب
۳۴	حاج غلام محمد صدیقی (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۱۶۱۱ تا ۱۶۱۷؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۲/۲۰۰؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۱۲۱ تا ۱۲۳۳؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷، ۳۹۹ تا ۳۹۲؛ مستوفی، (۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۱۶۸).	۱۰۸۷	روشنایی	متولی آستان قدس	
۳۵	وqtان خان سردار لشگر خراسان توسط میرزاشاه تقی‌الدین محمد رضوی ^{۲۲} (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۱۱ و ۱۱۲؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۴۰ و ۴۰۵).	۱۰۸۸	سقاخانه	متولی آستان قدس	تیمچه و دکان
۳۶	میرزا ابوطالب رضوی ^{۲۳} (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۲۶/۴).	۱۰۸۸	روشنایی و فراش	میرزا محمد رضوی، اولاد و متولی آستان قدس	مزرعه
۳۷	شاه‌وردی خان (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۲ تا ۹؛ بسطامی، چ.س ۸۸۷۷: ۴۲۰).	۱۰۹۱	روشنایی، فراش و مدد خرج زوار	میرزا بابا معتمدالتولیه مستوفی آستان قدس موروثا	کاروانسرا و دکان های متصل به آن
۳۸	خواجه محمد هاشم و یازده نفر دیگر (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۷۱/۲، ۳۸۷).	۱۰۹۱	روشنایی	متولی آستان قدس	مزرعه
۳۹	میرزا ابراهیم خادم (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۷۷/۲؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰، سال ۱۰۸۴ ثبت کرده است: ۱۸۷).	۱۰۹۲	روشنایی	آستان قدس	قنات ° مزرعه
۴۰	محمد بیگ، دیوان بیگی (مولوی، ۱۳۵۳: ۷ فهرست الفبایی بند ۲۶، دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۴۳۰ و ۴۳۱؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۲۸۷).	۱۰۹۲	مصارف ضروری آستان قدس	متولی آستان قدس	مزرعه
۴۱	امیر سعدالدین محمد. وزیر خراسان (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۸/۲ و ۱۹، ج ۷ فهرست الفبایی، ردیف ۲۱؛ ملک، ص ۱۹ تا ۱۳؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۱۸۸).	۱۰۹۳	اجرت ساعت‌ساز آستانه و روشنایی شرفه‌های دو طرف طاق در مرصع پایین پا	واقف، اولاد و متولی آستان قدس	مزرعه
۴۲	آهو خانم والده میرزا دهم‌الحسینی (مولوی، ۱۳۵۸: ۴۰۰/۵؛ منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۱۸۹ و ۱۹۰؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۲۷؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷، ۲۶۶ و ۲۶۷؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۲۲۷).	۱۰۹۳	روشنایی	واقف، اولاد و متولی آستان قدس	مزرعه ° زمین
۴۳	موقوفه جمعی (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۱۷۷ تا ۱۴۵؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۴۰۸ تا ۴۰۴؛ مولوی، ۱۳۵۸: ۷/۷؛ الفبایی، بند ۳۲؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۱۹۸).	۱۰۹۶	شربتخانه و زوار ارباب استحقاق	متولی آستان قدس	مزرعه
۴۴	محمد صالح کرمانی، بن خواجه حسین کرمانی مکرمت خان (دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷، ۴۴۶ و ۴۴۷؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س ۶۱۵۰: ۲۷۸؛ مولوی، ۱۳۵۸: ۱۰۷/۲ و ۱۰۶/۲؛ سند شماره ۳۳۱۶۵).	۱۰۹۶	ضروریات آستان قدس	متولی آستان قدس	مزرعه، باغ، خانه و باغچه

تعدادی دکان	متولی آستان قدس	مطبخ سرکار فیض آثار	۱۰۹۶	آقا/آغاکافور خزانه دار خاصه شریفه ^{۲۴} (کتابخانه ملک، ن.خ: ۶۱۷۱: ۲۷؛ مولوی، ۱۳۵۸: ۳۰۲/۴؛ صفت گل، ۱۳۸۱: ۳۲۷؛ محبوب، ۱۳۹۱: ۴۱۱؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش: ۳۳۱۶۵).	۴۵
کاروانسرا، دکان و حمام	واقف، نایب و ناظر موقوفه کریم‌خان پسر عموی واقف، اولاد وی و متولی آستانه	زوار و فراش	۱۰۹۷	شاه‌وردی بیگ ولد کلب‌علی خان بیگلربیگی مشهد و قورچی‌باشی (دانشگاه تهران، ن.خ: ۲۹۸۷: ۱۱۱ تا ۱۰۹؛ کتابخانه ملک، ن.خ: ۶۱۷۱: ۱۱).	۴۶
مزرعه	-	-	۱۰۹۲	خریداری توسط شاه‌تقی‌الدین رضوی از استاد محمد بیگ چاهجو (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۴۷/۲).	۴۷
مزرعه با جمیع ملحقات شامل اراضی، صحاری، باغات، خانات و...	متولی آستان قدس	مطبخ آستان قدس و مدرسه فاضل‌خان	۱۱۰۰	میرعلاء‌الدین محمد کاشانی ^{۲۵} (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۰۳/۲؛ منجم‌باشی: ۶۸ تا ۶۵؛ کتابخانه ملک، ن.خ: ۱۱۳۷: ۴۹؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س: ۶۱۵۰: ۳۰۵).	۴۸
مزرعه	واقف و متولی آستان قدس	سادات نجف و کربلا و کاظمین که به زیارت حرم امام‌رضا می‌آیند و زوار حرم امام‌رضا از جبل عامل و بحرین و جزایر و برادرزاده‌های واقف	۱۱۰۴	حاج‌علی اکبر ولد ملک‌محمود اصفهانی (مولوی، ۱۳۵۳: ۴۴/۱؛ منجم‌باشی، ن.خ: ۸۵۵۷: ۳۷ تا ۳۷؛ کتابخانه ملک، ن.خ: ۱۱۳۷: ۳۲ تا ۲۶؛ دانشگاه تهران، ن.خ: ۲۹۸۷، ۳۶۹ تا ۳۷۷؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س: ۶۱۵۰: ۲۰۲؛ مدیریت امور اسناد آستان قدس، اسناد شماره‌های ۳۲۶۱۰ و ۳۴۲۵۱).	۴۹
دکان	واقف، اولاد و متولی آستان قدس	روشنایی و حفاظ	۱۱۰۵	حاج‌محمدصالح ولد محمدسعید قزوینی (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۰۱/۳؛ منجم‌باشی، ن.خ: ۸۵۵۷: ۱۷۴ تا ۱۷۱؛ کتابخانه ملک، ن.خ: ۱۱۳۷: ۹۷ تا ۹۴؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س: ۶۱۵۰: ۱۶۲).	۵۰

برای تعزیه‌داری و پختن حلوا و آش و طعام در مراسم عزاداری ایام شهادت حضرت علی (ع) و امام حسین (ع) در شب جمعه برای زائران و فقرا وقف کرده است. به پیروی از او، برای نخستین بار وقف برای مصالح شیعیان را محمد مهدی، خادم آستانه، ایجاد کرد (جدول شماره ۶، ردیف ۶۲).

وقف برای عزاداری عاشورا، اربعین و بیست و یکم ماه رمضان را ابوالحسن صاحب نسق آستانه (جدول شماره ۶، ردیف ۶۷) و به پیروی از او، در دوره شاه طهماسب دوم وقف برای روضه‌خوانی را

در دوره شاه سلطان حسین علاوه بر اینکه وقف بر جذب زائران، شکوهمندسازی حرم و تأمین معاش کارکنان ادامه یافت، برای نخستین بار موقوفاتی برای اجرای برنامه‌های مذهبی شیعه ایجاد شد. نمونه‌هایی که واقفان در وقف‌نامه‌های خود مشخص کرده‌اند، حکایت از این دارد که صفویان در اجرای سیاست مذهبی خود موفق شدند و اجرای مراسم شیعی در فضای مناسب ایجاد شده در حرم، بودجه ثابت و بیشتری را طلب می‌کرد. اولین واقف در این زمینه نیز خود شاه بود (جدول شماره ۶، ردیف ۵۹). وی در موقوفه‌اش تجهیزاتی را

اجتماعی نشان دارد. در این وقفنامه، زائرانی که به عتبات عالیات و زیارت مرقد حضرت رضا(ع) می‌رفتند و برمی‌گشتند نیز در کانون توجه قرار گرفته اند. وقف بر طلاب علوم دینی نیز جنبه دیگر این موقوفه است (جدول شماره ۶، ردیف ۶۳).

در فهرست منجم‌باشی، آقابشارت این‌گونه معرفی شده است: «مقرب الخاقان، آقایی، نظاما للرفعه و العزه و المناعه و المعالی آقابشارت غلام سرکار فیض آثار» (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۲۰۷). همچنین برای نخستین بار، وقف بر مدرسه نمونه دیگری است که در این دوره شاهد آن هستیم (جدول شماره ۶، ردیف ۶۰).

میرزا محمد مؤمن، وزیر شاه، انجام داد (جدول شماره ۷، ردیف ۷۰). نادرقلی نیز در زمان حکمرانی خراسان و نیابت سلطنت شاه عباس سوم بخشی از موقوفات خود را به تهیه لوازم شربت در ایام عاشورا اختصاص داد (جدول شماره ۷، ردیف ۷۳).

ذکر این نمونه‌ها در وقفنامه‌ها فضای مذهبی آن دوران را نشان می‌دهد و دلیلی است بر موفقیت صفویان در اشاعه مذهب شیعه. وقفنامه آقابشارت در سال ۱۱۲۶/ق ۱۷۱۴ آینه تمام‌نمای موفقیت صفویان در تبلیغ مذهب شیعه است. وقف بر سادات ذکور و انات، از موفقیت صفویان در گرامی‌داشتن این گروه

جدول ۶- موقوفات دوره شاه سلطان حسین

ردیف	نام واقف	تاریخ وقف	هدف وقف	متولی موقوفه	نوع مستغلات وقف شده
۵۱	قوج علی مچکی ^{۳۶} (نظرکرده ۱۳۹۱: ۱۰۴).	۱۱۰۷	-	-	-
۵۲	میرسیدحسن ولد میرزا ابوالقاسم جامی (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۱۵۳ تا ۱۵۶؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۱۳ و ۱۱۴؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۳۸۱ تا ۳۸۵؛ مولوی، ۱۳۵۳، ۲۰۴/۳).	۱۱۰۷	مقبره خود و فقرا ساکن مشهد	میرزانورالدین محمد حارثی جبل عاملی، اولاد وی، متولی آستان قدس	خانه
۵۳	حاج محمدخان نیشابوری (مولوی، ۱۳۵۳: ۵۲۹/۶).	۱۱۰۹	مصارف آستان قدس	میرزا محمد صفی مستوفی آستان قدس و اولادش و پس از انقراض، متولی آستانه	مزرعه
۵۴	قمرنساء خانم بنت میرزا بدیع (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۳۴ تا ۱۳۷؛ منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۲۰۱ تا ۲۰۴).	۱۱۱۲	مطبخ آستان قدس	واقفه و متولی آستان قدس	قریه
۵۵	موقوفه جمعی در رودی‌ها (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۱۷۷ تا ۱۸۱؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۹۸ تا ۱۰۲؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۴۸/۲ و ۱۴۹؛ نظرکرده، ۱۳۹۱: ۱۰۴).	۱۱۱۲	ملا عبدالواسع تونی خادم آستانه و اولاد وی	میرزا داود الحسینی متولی آستان قدس و متولی آستان قدس	باغ
۵۶	میرزانیی ولد عادل خان (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۲۵۷ تا ۲۶۰؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۷۵ تا ۱۷۸؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۷/فهرست الفبایی، بند ۴۰).	۱۱۱۸	روشنایی، تنظیف و تطهیر حرم، بخور و عطریات آستانه	-	مزرعه
۵۷	رجب علی بیگ ^{۳۷} (دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۴۴۵؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۲۴۸؛ مستوفی ۱۳۱۷، چ.س ۶۱۵۰: ۱۷۱؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۳۳/۲).	۱۱۱۸	روشنایی کشیک‌خانه و حرم	واقف و متولی آستان قدس	زمین مشجر
۵۸	حاجی قاسم علی وفنی (مدیریت امور اسناد آستان قدس، س.ش ۳۲۳۶؛ صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۳۳۹).	۱۱۱۹	پس از انقراض اولاد، وقف بر زوار مشهد.	-	-

مزرعه و طاحونه	شاهسلطان حسین و پس از او به انتخاب شاه وقت	حلوا و نان برای مستحقان زوار و خدام، حلوا برای عزاداری ایام شهادت حضرت علی و امام حسین در شب جمعه، آش و طعام	۱۱۱۹	شاهسلطان حسین ^{۲۸} (مولوی، ۱۳۵۳: ۹۱/۱؛ مکرر و مکرر دو و سه؛ کتابچه مرقع شماره ۵۸۳۲؛ قصابیان، ۱۳۸۵: ۴۰ تا ۴۱).	۵۹
مزرعه و قنات	تولیت با شاه و خود وی به نیابت از شاه، متولی آستان قدس به نیابت از شاه عصر	نگهداری و لباس و خوراک و تعلیم و تربیت چهل نفر ایتم سادات - حلیم ماه رمضان	۱۱۲۰	محمود بیگا، ناظر بیوتات خاصه شریفه ^{۲۹} (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۳۴ تا ۳۹؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۲۵ تا ۲۰، ۳۳ تا ۳۴؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۲۳/۲).	۶۰
مزرعه	خود و بعد متولی آستان قدس و نظارت با آستان قدس	روشنایی، یک نفر خادم و نمک مطبخ	۱۱۲۵	جعفرقلی بیگا، خادم آستانه (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۸۷ تا ۹۳؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۳۵۹ تا ۳۴۸؛ مستوفی، ۱۳۱۷، ج.س ۶۱۵۰: ۱۷۷؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۰۳/۲ و ۱۰۴).	۶۱
باغ و ملحقیات	اولاد - اعلم و اصلح علمای مشهد	حافظ دور و خادم از اولاد واقف و مصالح شیعیان	۱۱۲۲	محمد مهدی، خادم آستانه (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۵۷ تا ۵۶).	۶۲
مزارع، باغ‌ها با قنات و مجاری مشارب، دهکده و قلعه و نیز اراضی	واقف، و امام‌قلی ریش سفید حرم شاهی، ایشیک آفاسی‌باشی حرم شاهی و اولاد او و متولی سرکار فیض آثار	سادات و طلاب علوم دینی زائر عتبات و حرم امام رضا	۱۱۲۶	آقابشارت (منجم‌باشی، ن.خ ۸۵۵۷: ۲۰۷ تا ۲۱۸؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۱۳۸ تا ۱۴۸؛ دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۱۳۸ تا ۱۵۲).	۶۳
یک باب خانه	معلم جدیدالاسلام محله اسلام‌آباد جی و متولی آستانه	زائران امام‌رضاع	۱۱۲۷	فیروزه جدیدالاسلام بنت عنبر مجوس (سند شماره ۳۵۳۸۰).	۶۴
باغ، دکاکین و منزل	-	-	۱۱۲۷	میرزا حسن امام‌جمعه (مولوی، ۱۳۵۳: ۷؛ فهرست الفبایی ۱۱۲۷).	۶۵
مزرعه	-	-	۱۱۲۹	جعفرقلی میرزا منتصرالملک (مولوی، ۱۳۵۳: ۷؛ فهرست الفبایی، بند ۴۴).	۶۶
مزرعه، حمام	واقف، زبیده بیگم همسر وی، اولاد و شیخ‌الاسلام مشهد و نظارت نیز با آستان قدس	عزاداری عاشورا، اربعین و بیست‌ویکم ماه رمضان، زوار عتبات عالیات و مصالح آستان قدس	۱۱۲۹	ابوالحسن صاحب نسق و امین کل آستانه ^{۳۰} (کتابخانه ملک، ن.خ ۱۱۳۷: ۲۲۲ تا ۲۲۴؛ کتابخانه ملک، ن.خ ۶۱۷۱: ۱۶؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱/۸۲ و ۹۱، ۳/۲۵۱ و ۲۵۲).	۶۷
طاحونه	محمدحسن خطیب و پس از وی با دو نفر از حفاظ دارالحفاظ پیش روی مبارک	حفاظ درب حرم مطهر	۱۱۳۰	امیرعلاءالدین محمد خلف میرزا جلال‌الدین کشمیری (دانشگاه تهران، ن.خ ۲۹۸۷: ۳۴۴ تا ۳۴۷؛ مستوفی، ج.س ۶۱۵۰: ۱۸۴، مولوی، ۱۳۵۳: ۸۶/۱).	۶۸
دکان	متولی آستان قدس	مصارف مطلقه	۱۱۳۱	حاج منصور سرکرده غازیان فیلی (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۰۵/۳).	۶۹

موقوفات و توسعه فرهنگ شیعه

از کارکردهای موقوفات آستان قدس در توسعه فرهنگی شیعه باید به موقوفات در راستای آموزش و وقف کتاب‌های مذهبی اشاره کرد. مکتب‌خانه اطفال ایتام به دستور شاه‌طهماسب اول در صحن عتیق ایجاد شد؛ ولی وقف برای مکتب‌خانه را یک نمونه در عصر شاه‌سلطان حسین محمود بیگ، ناظر بیوتات خاصه شریفه، انجام داده است (جدول شماره ۶، ردیف ۶۰؛ جهان‌پور، ۱۳۸۷: ۳۷، ۴۱، ۴۵).^{۳۱} حمایت واقفان از آموزش و ترویج مذهب شیعه در وقف برای طلاب علوم دینی از اواخر دوره شاه‌طهماسب اول شروع شد و تا پایان عصر صفوی ادامه پیدا کرد (جدول شماره ۲، ردیف های ۱۱، ۱۴، ۱۹؛ جدول شماره ۵، ردیف ۳۲؛ جدول شماره ۶، ردیف ۶۳).

فهرست‌های تهیه‌شده از کتاب‌ها در سال‌های ۱۰۱۰ و ۱۱۰۱/ق ۱۶۰۲م (محبوب، ۱۳۹۱: ۱۲۰ و ۱۲۱) نشان می‌دهد که تعداد ۷۹ کتاب در موضوع تفسیر و سایر امور مذهبی در کتابخانه موجود بوده است. شاهزاده سلطانم که خواهر شاه‌طهماسب اول بود (محبوب، ۱۳۹۱: ۱۰۶ تا ۱۱۰) و همچنین شاه‌عباس اول و شاه‌سلیمان از واقفان کتاب‌های مذهبی و قرآن به کتابخانه بوده‌اند (خسروانی شریعتی، ۱۳۷۵: ۹۸). اقدام شاه‌عباس اول در وقف کتاب‌های مذهبی کتابخانه سلطنتی به کتابخانه حرم حضرت رضا (ع)، در شکل گیری این کتابخانه نقش بسیار مهمی داشت. کتابخانه مرکزی شد برای توجه بیشتر علما و جذب طلاب علوم دینی. با اجتماع این گروه مذهبی در مشهد، به تدریج ایجاد مدارس در اطراف حرم و موقوفات آن گسترش یافت (جدول شماره ۵، ردیف‌های ۳۲ و ۴۸؛ پسندیده، ۱۳۸۵: ۸۸ تا ۲۸۶).

اشاعه فرهنگ شیعه با برگزاری مراسم عزاداری و

روضه‌خوانی در حرم ادامه یافت. نخستین سند درباره روضه‌خوان حرم به سال ۱۰۲۶/ق ۱۶۱۷م مربوط است (سند شماره ۳۱۹۶۹)؛ اما ایجاد موقوفات برای روضه خوانی و تعزیه در حرم، در دوره شاه‌سلطان حسین بود که خود شاه ایجاد کرد و پس از او ابوالحسن صاحب نسق آستانه، میرزا محمد مؤمن وزیر شاه‌طهماسب دوم، نادرقلی حاکم مشهد (نادرشاه) و آقابشارت وقف در این باره را ادامه دادند (جدول شماره ۶، ردیف های ۵۹ و ۶۷؛ جدول شماره ۷، ردیف‌های ۷۰ و ۷۳). مراسم نخل‌بندی از جمله مراسمی بوده است که به استناد اسناد از دوره شاه‌عباس دوم، سال ۱۰۶۷/ق ۱۶۵۶م، در حرم حضرت رضا برگزار می‌شده است (فاطمی مقدم، ۱۳۹۴: ۳).

گرامی‌داشتن اعضای ساختار دینی و سادات یکی از ابزارهای اجرای سیاست مذهبی صفوی بود و توجه به این نکته که همه متولیان آستان قدس از طبقه سادات بودند (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۷۸) و عمده کارکنان آستان قدس را این گروه تشکیل می‌دادند،^{۳۲} کارکرد این آستانه را در تأمین هدف صفویان در گرامی‌داشتن سادات و تأمین معاش آنان نشان می‌دهد. در چهار وقف‌نامه دوره صفوی، وقف بر سادات در نظر گرفته شده است (جدول شماره ۵، ردیف‌های ۲۸ و ۴۹؛ جدول شماره ۶، ردیف‌های ۶۰ و ۶۳).

بررسی کلی وقف‌نامه‌ها و اطلاعات درج‌شده در جدول‌های این مقاله نشان می‌دهد که بیشترین وقف برای امور روشنایی حرم صورت گرفته است (جدول شماره ۱، ردیف‌های ۱ و ۲؛ جدول شماره ۲، ردیف ۱۲؛ جدول شماره ۴، ردیف‌های ۲۶ و ۲۷؛ جدول شماره ۵، ردیف ۲۸؛ همچنین چندین موقوفه دیگر). رتبه بعدی به وقف بر زائران حرم اختصاص دارد (جدول شماره ۱، ردیف‌های ۱، ۴، ۵، ۶؛ جدول شماره ۲، ردیف‌های ۱۱،

۱۴، ۲۱؛ همچنین چندین موقوفه دیگر). رسیدگی به نیازمندان نیز در چند وقف‌نامه در کانون توجه واقفان آستان قدس قرار گرفته است (جدول شماره ۱، ردیف های ۱، ۴، ۵، ۱۰؛ جدول شماره ۲، ردیف‌های ۱۰ و ۱۴؛ جدول شماره ۳، ردیف ۲۲؛ جدول شماره ۵، ردیف ۲۸؛ جدول شماره ۶، ردیف ۵۲).

جدول ۷- موقوفات در دوره شاه‌طهماسب دوم و شاه‌عباس سوم

۷۰	میرزا محمد مؤمن وزیر (مستوفی)، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۱۹۰ و ۱۹۱؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۲۲ تا ۲۷/۱، ۳۹ و ۴۰، ۹۲، ۱۲۳/۲ و ۱۲۴).	۱۱۳۶	روضه خوانی، حافظه، روشنائی و نایب‌الزیاره	بابایوسف و فرزندان وی و پس از انقراض آنها مجتهد جامع‌الشرایط مشهد	مزرعه و باغ
۷۱	حاج مصطفی ولد کربلایی مرتضی مشهدی (مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۱۷۵، مولوی، ۱۳۵۳: ۱۲۳/۲).	۱۱۳۸	کفشبانان حرم	محمدطاهر کفشبان، کفشدارباشی آستان قدس	باغ
۷۲	حاج محمدیوسف بیگا ناظر سابق بیوتات سرکار خاصه (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۸۷/۴، ۳۸۷/۲ مکرر).	۱۱۳۹	سوخت حرم مطهر و اجرت شماعی	اولاد و پس از انقراض طالب علم اصلاح ارشد متدین استرآباد	مزرعه و قنات
۷۳	نادرقلی افشار حاکم خراسان و نایب‌السلطنه شاه‌عباس سوم (منجم‌اشی، ن.خ. ۸۵۵۷: ۵ تا ۴۵؛ کتابخانه ملک، ن.خ. ۱۱۳۷: ۲ تا ۳۳؛ دانشگاه تهران، ن.خ. ۲۹۸۷: ۳۱ تا ۴۴؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق، چ.س. ۶۱۵۰: ۱۶۰؛ فردوس‌التواریخ: ۴۲۳).	۱۱۴۵	صرف شربت در ایام عاشورا، یخ در ایام گرما، روشنائی و مواجب سقایان	پسر نادر رضاقلی میرزا و متولی آستان قدس	

واقفان آستان قدس

الله‌وردی خان امیر شکارباشی و قوللرآقاسی و بیگلربیگی کوه‌کیلویه، عباس‌قلی خان شاملو بیگلربیگی خراسان، مرتضی‌قلی بیگ خادم و غلام خاصه شریفه، میرزاسعدالدین محمد وزیر خراسان، آقاکافور معتمدالدوله خازن خزانه عامره، محراب‌خان حاکم مشهد و میرزا محمد مؤمن وزیر شاه‌طهماسب دوم دیده می‌شود.

نتیجه

با تأسیس دولت صفوی، وقف در حکم ابزاری

در میان واقفان آستانه، افرادی از تمام طبقات اجتماعی دیده می‌شوند (صفت‌گل، ۲۰۰۳: ۴۰۲؛ نظرکرده، ۱۳۹۱: ۱۱۵)؛ اما رتبه اول سیاستمداران در این زمینه نشان‌دهنده عزم سیاسی صفویان و همگامی و هماهنگی سیاستمداران در اجرای این منظور است. در میان اسامی واقفان نام شاه‌عباس اول و شاه‌سلطان حسین و نام سیاستمدارانی مانند عتیق‌علی منشی شاه‌اسماعیل اول و اولین سرپرست آستان قدس، گنج‌علی خان زیک حاکم کرمان، مهدی‌قلی بیگ میرآخور شاه‌عباس اول،

کارگیری نیروی انسانی، به‌طور عمده از میان طبقات مذهبی و سادات، و همچنین تأمین معاش ایشان فراهم می‌کردند. موقوفات همچنین برنامه‌های فرهنگی صفویان را در شکل‌گیری و گسترش کتابخانه و برگزاری مراسم مذهبی در حرم با هدف تبلیغ مذهب شیعه پوشش می‌دادند.

در نتیجه ایجاد موقوفات برای آستان مقدس حضرت رضا(ع)، بنیادی شکوهمند بنا شد که پویایی و پایایی آن در راستای گسترش فرهنگ شیعه تاکنون تضمین شده است و این نمادی از اوج موفقیت صفویان در رسیدن به اهداف تعیین‌شده در سیاست مذهبی شیعه است.

پی‌نوشت

۱. این مقاله برگرفته از بخش دوم پایان‌نامه دکتری با عنوان «کارکرد مذهبی آستان قدس رضوی در سیاست عصر صفوی» است که در حال انجام برای دپارتمان تاریخ و مطالعات فرهنگی دانشگاه آزاد برلین (Free University of Berlin) است. استاد راهنما: پرفسور دکتر ماریا ماتسوخ ریاست انستیتو مطالعات ایرانی، استاد مشاور: پرفسور دکتر پاؤل لوفت استاد افتخاری انستیتو خاورمیانه و مطالعات اسلامی دانشگاه دورهام - انگلیس)

The Religious Function of the Endowment
Institute of the st æ Qods-e Ra av in the
Safavid Period , Supervisor: Prof. Maria
Macuch, Advisor: Prof. Paul Luft.

۲. در این مقاله، منظور از موقوفه و موقوفات املاک و مستغلات وقفی شامل زمین‌های کشاورزی، باغ‌ها، کاروانسراها، مدرسه‌ها، مسجدها و بناهایی از این نوع است و در سایر نمونه‌های وقفی از واژه اشیاء

برای نهاده‌سازی فرهنگ شیعه در آستانه‌های مقدس ایران به کار گرفته شد. بررسی موقوفات آستان قدس رضوی ایجاد وقف در عصر صفوی و افزایش چشمگیر آن را نشان می‌دهد. پژوهش در اهداف واقفان تعیین‌شده در وقف‌نامه‌ها، موفقیت صفویان را در دستیابی به اهداف توسعه‌ای و تبلیغی خود در حرم امام رضا(ع) بیان می‌کند. در اواخر این دوره، یعنی دوره شاهسلطان حسین، شاهد موقوفات برای اشاعه فرهنگ شیعی و مراسم مذهبی شیعه در حرم امام رضا(ع) هستیم. در این راه، واقفان از قشرهای مختلف اجتماع و به‌طور عمده رجال سیاسی شاهان صفوی حمایت کردند.

بررسی وقف‌نامه‌های موجود نشان می‌دهد که موقوفات آستان قدس رضوی در توسعه مکانی و شکوهمندسازی حرم حضرت رضا(ع) و ساختمان‌های اطراف آن نقش عمده‌ای ایفا کرده‌اند. این موقوفات با ایجاد امکانات در حرم و فراهم کردن تسهیلات بین راهی، زمینه را برای جذب زائران بیشتر فراهم می‌کردند. علاوه بر این، اختصاص رتبه دوم در موقوفات آستانه به زائران حضرت، توجه واقفان را به این موضوع نشان می‌دهد. موقوفات با پشتیبانی مالی، ایجاد و توسعه بخش‌های خدماتی رفاهی آستانه نظیر روشنایی، دارالشفاء، مطبخ، شربت‌خانه و سقاخانه را مهیا می‌کردند.

واقفان با وقف بر کارکنان آستانه شامل خدام، حفاظ، فراش، کفشبان، جاروکش، ساعت‌ساز، مشعل‌دار، روضه‌خوانی، راویه‌کش، مؤذن، نایب‌الزیاره و نایب‌خادم و همچنین وقف بر بخش‌های خدماتی حرم شامل سقاخانه، مطبخ، دارالشفاء، شربت‌خانه، نظافت حرم، تعمیرات حرم و عطریات آستانه ساختار اداری حرم را توسعه می‌دادند. آنها با ایجاد پشتوانه مالی برای پرداخت دستمزد کارکنان آستانه، زمینه را برای به

- وقفی استفاده شده است.
۳. لازم است یادآوری شود اصل وقف‌نامه‌ها هم موجود است و در اختیار اداره کل موقوفات آستان قدس است.
۴. سند شماره ۳۳۱۶۵، موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس.
۵. این مقاله با عنوان «منابع موقوفات آستان قدس رضوی و فهرست واقفان مشهد مقدس» در مجله وقف میراث جاویدان سال ۱۳۸۰ شماره ۳۵ و ۳۶، ص ۱۱۵ تا ۱۲۸ منتشر شده است.
۶. فرهادگرد روستایی است در شهرستان فریمان از توابع مشهد.
۷. اولین فهرست‌های کتابخانه آستان قدس در دوره شاعباس اول و در سال ۱۰۱۰ و ۱۰۱۱ ق تهیه شده‌اند (محبوب، ۱۳۹۰: ۱۱۸ تا ۱۲۹). همچنین وجود اسناد اداری آستان قدس از زمان شاه‌عباس اول بهترین گواه برای نظام اداری این دوره است.
۸. این موقوفه به لحاظ ارزش تا پیش از ایجاد موقوفات ملک در دوره پهلوی اول، بزرگ‌ترین و مهم‌ترین موقوفه آستان قدس بود و پس از آن همچنان رتبه دوم را به خود اختصاص داده است.
۹. شاهزاده سلطانم، دختر شاه‌اسماعیل اول بود و در سال ۹۶۹ ق فوت کرد (قمی، ۱۳۸۳: ۱/۲۹ و ۴۳۰؛ عبدی‌بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۰۳ و ۱۰۴). این دو نویسنده سفر این شاهزاده را به مشهد در سال ۹۵۶ ق می‌نویسند.
۱۰. وی فرزند ملاروح‌الامین شیخ‌الاسلام نیشابور بوده است.
۱۱. این موقوفه وقف بر حفاظ و فراش مزار و روشنایی و تعمیرات گنبد الله‌وردی‌خان است.
۱۲. مولوی نوشته وقف بر زوار شده. به دستور شاه‌عباس اول، علاوه بر آن نهری که قبلاً در دوره تیموری امیرعلی‌شیر حفر کرده بود، دوباره نهری به طرف حرم حفر شد و شاه‌عباس اول مقرر کرد که در مسیر نهر تا حرم و تا خروج آن از پایین خیابان کسی حق بهره‌برداری از این آب را نداشته باشد و بعد از آن برای آبیاری مزارع و امور دیگر مجاز است که استفاده شود و درآمد آن برای طبخی و اطعام صادرین و واردین مصرف شود.
۱۳. آثارالرضویه تاریخ این موقوفه را سال ۱۰۰۸ ذکر کرده است و نوشته است این موقوفه وقف بر خدام، حفاظ، مؤذنان، فراشان و جاروکشان، روشنایی حرم، جانماز و فرش حرم امام‌رضا(ع) شده است.
۱۴. فردوس‌التواریخ این موقوفه را به نام مهدی‌قلی‌بیگ قوللرآقاسی شاه‌سلطان‌حسین نوشته است.
۱۵. اصل موقوفه دوره اسدی از بین رفته است، نظرکرده (۱۳۹۱) در صفحه ۱۰۲، وی را با الله‌وردی‌خان دوره شاه‌عباس اول اشتباه گرفته است؛ در حالی که الله‌وردی‌خان در سال ۱۰۲۱ ق درگذشت و در محلی که خود در جوار مرقد امام‌رضا(ع) ساخته بود و به رواق و گنبد الله‌وردی‌خان مشهور است، به خاک سپرده شد.
۱۶. مستحقان زوار، خاصه زوار بحرین، جزائر و جمعی که از عتبات به مشهد می‌آیند، ۱۷ دکان، دو باب خانه و یک قهوه‌خانه را که در زمان خود مقابل عمارت چهارباغ بوده است، وقف کرده است که این بخش موقوفه دیگر وجود ندارد.
۱۷. موقوفه وی شامل مدرسه عباس‌قلی‌خان نیز می‌شود. این مدرسه تنها مدرسه‌ای است که ساختمان آن به همان سبک اولیه باقی مانده است (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۸۱ تا ۱۹۴).
۱۸. نام تعدادی از مدارس عصر صفوی در اسناد آستان قدس به فراخور حال ثبت شده است؛ مانند مدرسه

ص ۵۲۱، از موقوفه دیگری نام برده است که به خریداری و وقف سه ربع از مزرعه بیرام آباد نیشابور توسط شاه تقی‌الدین رضوی در ربیع‌الثانی ۱۰۹۲ مربوط است. نیز نگاه کنید به: (سوزنجی، ۱۳۹۱: ۶۶ تا ۶۹).

۲۲. مولوی در حاشیه این مطلب نوشته است: «مرحوم میرزا ابوطالب رضوی یک هشتم حسن آباد جام را ضمن خرید سمنگان برای آستان قدس خریده که در تصرف نمی‌باشد».

۲۳. در نسخه خطی کتابخانه ملک (ش ۶۱۷۱)، نام وی خواجه کافور نوشته شده و مولوی وی را آغاکافور خزانه‌دار خاصه شریفه ثبت کرده است. صفت گل او را خواجه حرمسرا معرفی کرده است (صفت گل، ۱۳۸۱: ۳۲۷). محبوب نام وی را آغاکافورخازن سرکار خاصه شریفه و نظر کرده او را با لقب معتمدالدوله معرفی کرده است.

۲۴. نویسنده آثار الرضویه نام وی را به اشتباه برهان‌الدین ضبط کرده است.

۲۵. فقط نظر کرده (۱۳۹۱) صفحه ۱۰۴ مقاله خود به این موقوفه اشاره کرده است و در فهرست‌ها در این باره مطلبی دیده نشد.

۲۶. در فهرست مولوی آمده است که رجب‌علی بیگ و عباسقلی بیگ ولدان جعفرقلی بیگ.

۲۷. مولوی به وجود اصل وقف‌نامه در کتابخانه آستان قدس در کتابچه مرقع شماره ۵۸۳۲ اشاره کرده است. محمدرضا قصابیان (۱۳۵۸) در مقاله‌ای با عنوان «دو وقف‌نامه دیگر، منتشرشده در مجله وقف میراث جاویدان، ش ۵۵، ص ۱۹ تا ۴۰، دو وقف‌نامه را که اختلاف کمی با هم دارند، معرفی کرده است.

۲۸. مولوی می‌نویسد محمودبیگا پنج دانگ از مزرعه محراب‌خان را وقف کرد و تعیین متولی را به عهده

میرزاجعفر (اسناد به شماره اموالی ۳۲۲۳۱، ۳۲۴۱۷، ۳۲۸۶۹، ۳۳۱۳۴، ۳۳۳۶۶ و تعدادی سند دیگر)، مدرسه عباسقلی خان (اسناد به شماره‌های ۳۳۳۰۴، ۳۴۶۳۲، ۳۴۸۲۶)، مدرسه فاضل‌خان (اسناد به شماره‌های ۳۲۴۱۷ و ۳۵۳۳۰)، مدرسه سمیعیه (باقریه) (اسناد به شماره‌های ۳۲۶۸۱ و ۳۲۹۶۴)، مدرسه خیرات‌خان (مدیریت اسناد آستان قدس، س.ش ۳۳۱۷۹). محمود فاضل در مقالاتی که به تدریج در مجله وحید در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۲ با عنوان «مدارس قدیم مشهد» منتشر کرده است، مدارس عصر صفوی در مشهد را با توجه به وضعیت مدرسه و به استناد کتیبه‌های آن به صورت مختصر معرفی کرده است (پسندیده، ۱۳۸۵: ۲۸۶ تا ۲۸۸).

۱۹. مولوی می‌نویسد از ۷۲ نمونه مستغلات وقفی، دو نمونه آن در تصرف وقف باقی مانده است و بقیه طی تاریخی که بر این منطقه گذشته است از بین رفته است.

۲۰. مولوی درباره این موقوفه که شامل تعداد چشمگیری مزرعه است، نوشته است که بعضی از آنها در تصرف وقف نیست.

۲۱. براساس متن وقف‌نامه در فهرست ملک و دانشگاه، سردار وقتان خان مبلغ صد تومان به میرزا محمدباقر رضوی، متولی آستان قدس که پدر شاه تقی‌الدین رضوی بود، تحویل داده بود تا وی برحسب رأی خود صرف مصالح ضروری آستان قدس کند؛ از مبلغ مذکور، سی و پنج تومان باقی مانده است که شاه تقی‌الدین متولی وقت آستانه، صرف ساختن یک دربند تیمچه و دو دکان کرده است آن را وقف سقاخانه و سقایان آستان قدس کرده است؛ اما مولوی (مولوی، ۱۳۵۸: ۲۰۳/۳) این موقوفه را وقفی شاه تقی رضوی معرفی کرده است و در جلد ۶

سلطان عصر گذاشته است.

موقوفات آستان قدس، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، اداره مخطوطات، شماره ۸۵۵۷.

۲۹. مولوی، ۱۳۵۳: ۸۲/۱، نوشته است که وقف بر مکتب‌خانه است و آن را ندیده است و قول مشهور این است.

ب. اسناد
اسناد موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.

۳۰. اسناد آن از دوره شاه‌عباس اول نشان‌دهنده استمرار وجود مکتب‌خانه در طول دوره صفویه است. برای مثال (اسناد به شماره‌های ۲۲۷۹۹، ۲۸۵۴۶، ۲۹۱۵۹، ۳۱۸۳۰، ۳۴۰۲۵).

ج. نسخه‌های چاپ سنگی

. بسطامی، نوروزعلی، (۱۳۱۵)، فردوس التواریخ، مشهد . نسخه چاپ سنگی اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره ۸۴۸۸۷.
. مستوفی، اسماعیل بن حبیب‌الله، (۱۳۱۷)، آثارالرضویه، تهران، نسخه چاپ سنگی اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره ۶۱۵۰.

۳۱. نگاهی به اسامی کارکنان آستان قدس در مجموعه اسناد مربوط به دوره صفویه این ادعا را ثابت می‌کند.

۳۲. مولوی در جلد ۷ تاریخ موقوفه را سال ۱۱۳۰ نوشته است؛ درحالی‌که در سایر نمونه‌هایی که به این موقوفه اشاره کرده است، تاریخ آن را ۱۱۳۶ق ثبت کرده است.

کتابنامه

الف. نسخه‌های خطی

د. کتاب
. آقاجری، سپیدهاشم، (۱۳۸۹)، مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، ویرایش دوم، تهران: طرح نو.
. احمدی، نزهت، (۱۳۹۰)، در باب اوقاف عصر صفوی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
. اسکندربیک منشی ترکمان، (۱۳۷۷)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ویرایش محمداسماعیل رضوانی، ج ۲، تهران: دنیای کتاب.
. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۳۶۳)، مطلع الشمس: تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس، ویرایش تیمور لیموده‌ی، ج ۲، تهران: فرهنگسرا.

. اعتمادالتولیه قاجار، صورت موقوفات ارض اقدس، کتابخانه و موزه ملی ملک، نسخه خطی شماره ۶۱۷۱.

. صورت و سواد وقف‌نامه تمام املاک موقوفه آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه خطی شماره ۲۹۸۷. تصویر این نسخه در اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.
. فهرست و خلاصه وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی، کتابخانه و موزه ملی ملک، نسخه خطی شماره ۱۱۳۷.

. منجم‌باشی، عبدالؤمن بن ابوالقاسم الحسینی، کتابچه

آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس رضوی.
مستوفی، محمدمنشی، (۱۳۷۵)، زبده التواریخ، ویرایش
بهرز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود
افشار.

مولوی، عبدالحمید، (۱۳۵۳)، پیش‌نویس فهرست
موقوفات آستان قدس رضوی، ۷ ج، مشهد. (نسخه
تایپی ثبت شده در اداره مخطوطات کتابخانه
آستان قدس رضوی با شماره عمومی از شماره:
۵۸۵۰۴ تا ۵۸۵۱۰)
مؤتمن، علی، (۱۳۴۸)، راهنما یا آستان قدس رضوی،
مشهد: آستان قدس رضوی.

و. مقاله

احمدی، نزهت، (۱۳۸۴)، «تشیع و وقف در عصر
صفوی»، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و
علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۴۰، ص ۲۲،
ص ۶۱ تا ۶۲.

-----، (۱۳۸۶)، «کارکرد موقوفات در گسترش
مراسم مذهبی در دوره صفوی»، مجله پژوهش‌های
تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ش ۱،
ص ۲۶ تا ۲۷.

حسن آبادی، ابوالفضل، (۱۳۸۲)، «تاریخچه تشکیلات
اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، کتاب
ماه تاریخ و جغرافیا، مرداد و شهریور، ش ۷۰ و ۷۱،
ص ۳۵ تا ۴۳.

-----، (۱۳۸۵)، «متولیان آستان قدس
رضوی: از دوره صفویه تا افشاریه»، دفتر اسناد،
ش ۲ و ۳، ص ۷۳ تا ۱۴۲.

-----، (۱۳۹۱)، «بررسی تحلیلی
جنبه‌هایی از مصارف موقوفات آستان قدس
رضوی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی،
ش ۱، ص ۳۶ تا ۳۷.

امیرشیبانی، عبدالرضا، (۱۳۸۰)، سیمای وقف در
خراسان: همراه با اصطلاحات فقهی و حقوقی،
مشهد: سگال.

بیهقی، محمدبن حسین، (۱۳۷۴)، تاریخ بیهقی، مصحح
خلیل خطیب رهبر، ج ۲، تهران: مهتاب.

جهان‌پور، فاطمه، (۱۳۸۷)، تاریخ مکتب‌خانه‌ها و
مدارس آستان قدس براساس اسناد آستان
قدس رضوی، از صفویه تا قاجاریه، مشهد: سازمان
کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس
رضوی.

صفت‌گل، منصور، (۱۳۸۱)، ساختار نهاد و اندیشه
دینی در ایران عصر صفوی: تاریخ تحولات دینی
ایران در سده دهم تا دوازدهم هجری، تهران: رسا.

طومار عضدالملک، (۱۳۷۹)، سند وقف آستان قدس
رضوی مورخ ۱۲۷۳ هجری قمری، به اهتمام مرکز
خراسان‌شناسی، شورای علمی وقف.

طومار علی‌شاهی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.
شماره ۴۴۸۲۹.

عبدی بیگ شیرازی، (۱۳۶۹)، تکملة الاخبار، تصحیح
عبدالحسین نوایی، تهران: نی.

عطاردی، عزیزالله، (۱۳۷۱)، تاریخ آستان قدس
رضوی، ج ۱، تهران: وزارت ارشاد اسلامی و عطارد.

قمی، قاضی‌احمد، (۱۳۵۲)، گلستان هنر، ویرایش
احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

-----، (۱۳۸۳)، خلاصه التواریخ، ویرایش
احسان اشراقی، ویرایش دوم، ج ۲، تهران: دانشگاه
تهران.

کاویانیان، محمد، (۱۳۵۴)، شمس‌الشموس یا
انیس‌النفوس؛ تاریخ آستان قدس، مشهد:
آستان قدس رضوی.

محبوب فریمانی، الهه، (۱۳۹۱)، تاریخ کتابخانه آستان
قدس از صفویه تا قاجاریه براساس اسنادی از

Culture In the Early Modern Middle East: studies on Iran in the Safavid Persia. Edited by Andrew J. Newman. Brill, Leiden, Boston. 397-408.

- . بهروان، حسین، (۱۳۶۸)، «وقف در جامعه اسلامی»، مشکوه، ش ۲۵، ص ۷۹ تا ۱۰۷.
- . خانی‌زاده، مهدی، (۱۳۹۱)، «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس: موقوفات عتیقی»، پژوهشنامه مطالعات آرشیوی، ش ۱، ص ۹۷ تا ۱۵۰.
- . خسروانی‌شریعتی، سید محمود، (۱۳۷۵)، «مروری بر وقف‌نامه‌های قرآن براساس نسخه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی»، مشکوه، ش ۵۲، ص ۸۹ تا ۱۰۴.
- . رحیمی‌فر، مهناز، (۱۳۹۲)، «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها»، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، ش ۱۲، ۴۱ تا ۷۰.
- . سوزنچی‌کاشانی، علی و کاظم جهانگیری‌کلاته، (۱۳۹۱)، «موقوفات متولیان آستان قدس رضوی از صفویه تا پایان قاجاریه»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۱، ص ۶۲ تا ۹۸.
- . عطاردی، عزیرالله، (۱۳۸۰)، «منابع موقوفات آستان قدس رضوی و فهرست موقوفات مشهد مقدس»، وقف میراث جاویدان، ش ۳۵ و ۳۶، ص ۱۱۵ تا ۱۲۸.
- . فاطمی‌مقدم، زهرا، (۱۳۹۴)، «بررسی تحلیلی مراسم نخل‌بندی در دوره صفویه با بهره‌گیری از اسناد آستان قدس رضوی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۳، ص ۳۲ تا ۷۰.
- . قصابیان، محمدرضا، (۱۳۸۵)، «دو وقف‌نامه دیگر»، وقف میراث جاویدان، ش ۵۵، ص ۱۹ تا ۴۰.
- . مک‌چیسنی، رابرت. د، (۱۳۸۶)، «وقف و سیاست ملی در دوره صفویه»، ترجمه گیتی عمادزاده، وقف میراث جاویدان، ش ۵۷، ص ۱۰۲ تا ۱۲۲.
- . نظرکرده، اعظم، (۱۳۹۱)، «پایگاه اجتماعی واقفان املاک آستان قدس رضوی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۱، ص ۹۹ تا ۱۲۳.
- . eiftgol, Man , (2003), In: Society and